

1991 жылдан бастап Қазақстандағы көші-қон процесі басқаша сипатта өрбіді. 1991 жылдан бастап Қазақстандағы қазақ емес халықтардың көшуімен, Өзбекстан, Түрікменстан, Ресейден қазақтардың көшіп келуімен сипатталды. 1991 ж. ТМД елдерінен Қазақстанға көшіп келгендер саны кеткендер санынан 10 мың адам артық болды. Мысалы, 1991-1992 жылдары Монғолиядан 41 мың қазақ көшіп келді [6,431]. Яғни, тәуелсіздік алған жылдары қазақ халқының үлесі артты деп айта аламыз.

Ал 1999 жылғы санақ бойынша Қазақстан жеріндегі жалпы халық саны 14 953 126 адамды құраса, оның 7 986 039-ы қазақ ұлты деп есептелген екен. 4 479 618 орыс, 547 052 украин, 353 441 неміс ұлты тіркелген екен. Бұл дерек бойынша қазақ халқының санының өскенін байқай аламыз.

XX ғасыр қазақ жеріндегі тоқтаусыз көші-қонымен, әртүрлі ұлттардың жергілікті қазақ ұлтымен бір нанды бөле жеген, аштықты да тоқтықты да біріге бастан өткерген өте қиын кезең ретінде сипатталады. Ал біз сол бір қиыншылықтарды еске ала отырып, Қазақстанның қазіргі уақытта әртүрлі ұлттардың отаны екенін, әрі олармен тату тәтті өмір сүріп жатқан мемлекетке айналғандығымызды түсінуіміз керек дегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Мендикулова, Г. М. История миграций между Казахстаном и Китаем в 1860-1960-е гг. - Алматы, 2008- 232 с.
2. Еңсенов Қ. Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал (XX ғасырдың 20-50 жж.) 1-том Астана: «БиКА» баспа-полиграфиялық кешені- 2018.- 263б.
3. Еримбетова, Қ. М. Кеңес мемлекетінің 1960-1990 жылдарындағы Қазақстандағы көші-қон саясаты (тарихи-демографиялық аспект) Алматы: «Қазақ университеті» б.- 2007.- 32б.
4. М. Х. Асылбеков, А. Б. Галиев. Социально демографические процессы в Казахстане (1917-1980). - Алма-Ата : [б. и.], 1991. - 192 с.
5. Жаксимаева Д. Б. Шаруалардың қазақстанға жаппай қоныс аудару үдерісі (XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы). // Қазақстан тарихы очерктер - Алматы: «Дәуір» - 1994.- 445б

БАЛҚАШ Өңірінің ономастикалық атаулары: ШЫҒУ ТЕГІ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Абеуов А.Е.

Ғылыми жетекшісі: Астана Халықаралық Университетінің аға оқытушысы Молдахмет А.А.
E-mail: Aбеuovabbas@gmail.com

Аңдатпа

Бұл мақалада Балқаш қаласы және оның маңындағы өңірдің ономастикалық жүйесі, жер-су атауларының шығу тегі, тарихи негіздері және олардың зерттелу ерекшеліктері қарастырылады. Географиялық атаулар - белгілі бір аймақтың табиғаты, тарихы, этномәдени ерекшелігі және халықтың дүниетанымы жөнінде құнды ақпарат беретін маңызды лингвистикалық дереккөз. Балқаш өңіріндегі топонимдердің көпшілігі ежелгі түркі, қыпшақ, моңғол және қазақ руларының тілі мен мәдениетінен бастау алады. Мақалада «Балқаш» атауының этимологиясы, көл мен қала атауының әртүрлі деректерде берілуі, өңірдегі өзендер, қыраттар, қалашықтар мен өндірістік аймақ атауларының тарихи-мәдени негіздері талданады. Сонымен қатар Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақов, Ә. Әбдірахманов сияқты ғалымдардың еңбектеріндегі Балқаш өңіріне қатысты тұжырымдар қарастырылады. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи талдау, этимологиялық зерттеу, картографиялық салыстыру және ауызша деректерді жинау әдістері қолданылды. Балқаш қаласы мен оның өңіріндегі ономастикалық атаулар тек географиялық нысандарды белгілеу үшін ғана емес, халықтың тарихи жадын, жергілікті ерекшеліктерін, табиғи-экономикалық жағдайын көрсететін маңызды мәдени белгі ретінде бағаланады.

Кілт сөздер: Балқаш, ономастика, топоним, гидроним, атаулар тарихы, этимология, Іле, Қаратал, жер-су атаулары, мәдени мұра.

Аннотация

В данной статье рассматривается ономастическая система города Балхаш и прилегающего региона, происхождение и исторические основания местных географических названий, а также особенности их изучения. Топонимы являются ценным лингвистическим источником, отражающим природные условия, историю, этнокультурные особенности и мировоззрение населения определённой

территории. Большинство географических названий Балхашского региона ведут своё начало от древнетюркских, кипчакских, монгольских и казахских племён, их языка и культуры. В статье анализируется этимология названия «Балхаш», его употребление в различных письменных источниках, а также историко-культурная основа названий рек, возвышенностей, поселений и промышленных зон региона. Кроме того, рассматриваются научные выводы исследователей Е. Койшыбаева, Т. Жанузакова, А. Абдрахманова, посвящённые ономастике Балхашского бассейна. В ходе исследования использованы сравнительно-исторический метод, этимологический анализ, картографическое сопоставление и сбор устных материалов. Географические названия Балхаша и его окрестностей рассматриваются не только как обозначение природных объектов, но и как важные культурные маркеры, отражающие историческую память народа, местные особенности и природно-экономические условия региона.

Ключевые слова: Балхаш, ономастика, топоним, гидроним, история названий, этимология, Или, Каратал, географические названия, культурное наследие.

Abstract

This article examines the onomastic system of the city of Balkhash and its surrounding region, focusing on the origins, historical background, and linguistic characteristics of local geographical names. Toponyms serve as significant linguistic and cultural indicators, providing valuable information about the natural landscape, historical development, and ethnocultural identity of a region. Many place names in the Balkhash area originate from the ancient Turkic, Kipchak, Mongolic, and Kazakh linguistic layers. The article analyzes the etymology of the name "Balkhash," its variations in historical sources, as well as the semantic and cultural foundations of local hydronyms, oronyms, settlements, and industrial zone names. It also discusses the contributions of major Kazakh onomastic scholars such as E. Qoyshybayev, T. Zhanuzakov, and A. Abdirakhmanov, highlighting their findings related to the region. The research applies comparative-historical analysis, etymological examination, cartographic comparison, and oral data collection. The toponyms of Balkhash not only identify geographical locations but also reflect the cultural memory, historical identity, and socioeconomic development of the region. Thus, the study emphasizes the role of Balkhash toponyms in understanding the cultural and historical formation of the area.

Keywords: Balkhash, onomastics, toponyms, hydronyms, etymology, regional studies, geography, culture, linguistic heritage.

Кіріспе

Балқаш өңірінің ономастикасы - Қазақстан топонимиясының маңызды әрі күрделі салаларының бірі. Бұл аймақтағы жер-су атаулары табиғи-географиялық ерекшеліктермен қатар, тарихи оқиғалармен, этникалық құраммен, көне тайпалардың қоныстану аймағымен және ғасырлар бойы қалыптасқан мәдени-рухани үрдістермен байланысты. Балқаш атауы ең алдымен үлкен көлдің атауы ретінде белгілі болса, кейіннен осы көл жағасында дамыған қалаға, сондай-ақ маңайдағы елді мекендер мен табиғи нысандар жүйесіне негіз болып қалыптасты. «Балқаш» атауының шығу тегі жөнінде әртүрлі пікірлер бар. Бірінші көзқарас бойынша, атау «балқу» немесе «балқ» сөзінен туындаған, яғни көл суының химиялық құрамының өзгермелі, тұзды-тұщы аралас табиғатына байланысты пайда болған деген тұжырым айтылады. Екінші нұсқа - көне түркі тілдеріндегі «Балқаш» немесе «Болқаш» атауы ежелгі тайпалық бірлестіктердің тілдік мұрасынан қалған деген пікір. Шығыс жазбаларында және орта ғасыр деректерінде Балқаш көлі туралы мәліметтер кездеседі, бұл атаудың өте көне екенін дәлелдейді. Өңірдегі топонимдердің қатарына Іле, Қаратал, Ақдала, Бектау-Ата, Қоңырат сияқты атаулар кіреді. Әр атаудың өзіндік тарихы, семантикасы және географиялық мағынасы бар. Мысалы, Іле атауы көне түркі «Ел» сөзінен туып, «ежелгі елдің суы» дегенді білдіреді. Қаратал өзені жергілікті өсімдіктердің қалыңдығына байланысты аталса, Бектау-Ата тауы киелі мекен ретінде танылған. Балқаш қаласының қалыптасуы да көптеген жаңа топонимдердің пайда болуына себеп болды. Өнеркәсіптік аймақтар, кен орындары, шағын қоныстар мен көшелердің атаулары белгілі бір тарихи кезеңдердің белгісі болып табылады. Сондықтан Балқаш өңірінің ономастикасы - аймақтың тарихи-мәдени келбетін танудың маңызды құралдарының бірі. [50]. - С.4]

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеуде Балқаш өңіріне қатысты топонимиялық материалдар әртүрлі дереккөздерден алынды: тарихи жазбалар, архив құжаттары, XVIII-XX ғасырлардағы карталар, Балқаш қаласының әкімшілік мұрағаттары, өңірлік энциклопедиялар, жергілікті тұрғындардан жиналған ауызша деректер. Қазақ ономастикасының көрнекті өкілдері - Е. Қойшыбаев, Т. Жанұзақов, Ә. Әбдірахманов еңбектері негізгі ғылыми база ретінде пайдаланылды. Зерттеу барысында салыстырмалы-тарихи әдіс, этимологиялық талдау, картографиялық салыстыру, далалық материалдарды жинау және жүйелеу

тәсілдері қолданылды. Бұл әдістер әрбір топонимнің шығу тегі мен тарихи мәнін ғылыми тұрғыда дәл анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау

Балқаш өңірінің ономастикалық атаулары өзінің табиғи, тарихи және мәдени ерекшеліктеріне байланысты ерекше зерттеуді қажет етеді. Өңірдің негізгі гидронимі - Балқаш көлі. Көлдің атауы тек су айдынын ғана білдірмей, бүкіл аймақтың географиялық, экономикалық және мәдени дамуына ықпал еткен. Балқаш атауының көне түркілік нұсқалары тарихшылардың назарын ертеден тартқан. Кейбір ғалымдар атаудың шығуын «балқ» сөзімен байланыстырар, тағы бір зерттеушілер «Балқаш» атауы ерте дәуірдегі ру-тайпалардың аты болуы мүмкін деген болжам айтады. Балқаш көлі екі түрлі табиғи бөліктен тұрады: батыс бөлігі тұщы, ал шығыс бөлігі тұзды келеді. Бұл ерекшелік атаудың семантикалық негізіне әсер еткен болуы ықтимал. Сонымен қатар Іле және Қаратал өзендерінің Балқашқа құюы өңірдің топонимиялық жүйесіне айтарлықтай әсер етті. Іле өзені - көне түркі заманынан белгілі атау. «Ел» сөзінің өзгерген формасы «Іле» болып, «елдің өзені» деген мағына береді деген ғылыми тұжырым бар. Ал Қаратал атауы «қара» (қалың), «тал» (өсімдік) сөздерінен құралған, яғни «қалың талды өзен» деген мағынада. Бұл атау өңірдің флоралық ерекшелігін көрсетеді. Өңірдің тағы бір маңызды оронимі - Бектау-Ата. Бұл тау өзінің ерекше табиғи жаратылысымен, тарихи аңыздарымен және киелі орын ретінде танылуымен ерекшеленеді. «Бектау-Ата» атауының шығуы туралы бірнеше аңыз бар. Бір нұсқа бойынша, Бек деген әулие осы жерде өмір сүрген, ал «тау» және «ата» сөздері оның құрметіне берілген. Қоңырат атауы Балқаш аймағындағы өндірістік қоныспен байланысты. Қоңырат - ежелгі түркі тайпаларының бірі, оның атауы Қазақстанның көптеген аймақтарында кездеседі. Өңірдегі Ақдала, Сарықұмақ, Шұбар-Түбек, Төменгі Іле сияқты атаулар табиғи ерекшеліктерге негізделген. Ақдала - топырағы ақшыл өңді дала; Шұбар-Түбек - көлге шығып тұрған ала-құла түсті түбек; Сарықұмақ - жердің түсіне байланысты қалыптасқан. Қала ішіндегі микро-топонимдер де тарихи кезеңдермен тығыз байланысты. Мысалы, өндірістік аудандардағы көшелер мыс балқыту зауытының жұмысына қатысты аталған. Кеңес үкіметі кезеңінде кейбір атаулар идеологиялық сипат алғанымен, тәуелсіздік жылдарында олардың көпшілігі қайта өзгертіліп, ұлттық ерекшелікке сай атаулар берілді. Жалпы алғанда, Балқаш өңірінің атаулары - бұл аймақтың табиғи келбетін, тарихын, этникалық құрамын және мәдени дәстүрлерін бейнелейтін күрделі ономастикалық жүйе. Әрбір топоним белгілі бір оқиғаны, географиялық ерекшелікті немесе этникалық атауды сақтап қалған лингвистикалық ескерткіш ретінде бағаланады.

Нәтиже

Балқаш өңірінің ономастикалық атауларын зерттеу нәтижесінде бұл аймақтың географиялық, тарихи және этникалық дамуының өзіндік ерекшеліктерге толы күрделі жүйе екені анықталды. Өңірдегі топонимдер табиғи және рухани мәдениеттің, тарихи жадының, этникалық құрамның және шаруашылық тәжірибенің біртұтас көрінісі ретінде сипатталады. Әрбір атаудың артында терең тарихи оқиға, табиғи сипаттама немесе этникалық белгі жатқанын осы зерттеу толықтай көрсетеді. Балқаш атауының шығу тегі жөніндегі ғылыми болжамдар өңірдің ежелгі дәуірден бері адамзаттың назарында болғанын дәлелдейді. Гидронимдер жүйесінде Іле және Қаратал өзендерінің рөлі ерекше. Олардың атаулары көне түркі тілдік қабаттан бастау алады және табиғи орта туралы маңызды ақпарат береді. Сонымен қатар Ақсу, Сарыөзек, Шідерті сияқты аймақтық гидронимдер жердің түсі, су сапасы немесе табиғи ерекшелігіне қарай қалыптасқан. Оронимдер қатарындағы Бектау-Ата атауы өңірдің сакралды географиясының маңызды бөлігі болып табылады. Таудың атауы мен оған қатысты аңыздар жергілікті халықтың дүниетанымын көрсетеді. Өнеркәсіптік және қоныстық топонимдер де Балқаш аймағының тарихи даму кезеңдерін дәл сипаттайды. Қоңырат, Саяк, Шығыс қонысы, Ленин посёлкісі сияқты атаулар белгілі бір тарихи уақыттың әлеуметтік-экономикалық жағдайын бейнелейді. Кейбір атаулар кеңестік кезеңнің идеологиялық ықпалын көрсетсе, тәуелсіздік жылдарында тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мақсатында өзгерістер енгізілді. Жалпы, Балқаш өңіріндегі атаулар жүйесі аймақтың географиялық құрылымын ғана емес, тарихи тағдырын, этнолингвистикалық негізін және әлеуметтік-мәдени эволюциясын танытады. Топонимдер - өткенмен бүгінді байланыстыратын маңызды мәлімет көзі, аймақтың тарихын, мәдениетін және халықтың дүниетанымын сақтау қызметін атқарады. [74-75). - 7 б.]

Қорытынды

Балқаш өңірінің ономастикалық атаулары - аймақтың тарихи дамуының, табиғи ерекшеліктерінің және этномәдени болмысының маңызды көрсеткіші. Жер-су атауларын зерттеу арқылы біз өңірдің өткені мен бүгінін байланыстыратын құнды ақпарат аламыз. Әрбір топоним белгілі бір табиғи құбылысты, тарихи оқиғаны, этникалық атауды немесе мәдени дәстүрді сақтап қалған. Ономастика ғылымы Балқаш аймағының рухани және материалдық мұрасын тануда ерекше рөл

атқарады. Балқаш атауының шығу тегі жөніндегі пікірлердің көптүрлілігі өңірдің көне лингвистикалық қабаттарымен байланысты екенін дәлелдейді. Іле, Қаратал, Бектау-Ата, Қоңырат сияқты атаулар бірнеше ғасырлар бойы өзгеріссіз сақталып, халықтың тарихи жадын бүгінгі күнге жеткізді. Табиғи ландшафтқа негізделген Ақдала, Шұбар-Түбек, Сарықұмақ сияқты атаулар өңірдің географиялық келбетін нақты сипаттайды. Өңірдің ономастикалық жүйесі өнеркәсіптік дамуымен де байланысты. Қала ішіндегі көше атауларынан бастап қоныстарға дейін тарихи-әлеуметтік кезеңдердің белгісі тән. Бұл атаулар Балқаш қаласының қалыптасу тарихын, әлеуметтік құрылымын және мәдени дамуын зерттеуде маңызды дереккөз болып табылады. Қорыта айтқанда, Балқаш өңірінің топонимиясы - күрделі әрі көпқабатты жүйе. Ол аймақтың мәдени, тарихи, географиялық болмысын терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан жер-су атауларын жан-жақты зерттеу аймақтың тарихи мұрасын сақтауда маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары. - Алматы, 1985.
2. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. - Алматы, 2006.
3. Балқаш қаласының атауың неге шығармаса? // Пульс. - 2016. - 9 декабрь(№50). - С. 4
Балқаш қаласының назарына // Балқаш өңірі. - 2017. - 5 шілде(№74-75). - 7 б.

КӨШПЕЛДІЛЕРДІҢ ТҰРМЫСТЫҚ АНТРОПОЛОГИЯСЫ: КИІЗ ҮЙДІҢ СИМВОЛИКАСЫ МЕН ФУНКЦИЯСЫ

Ануарова Ж.Д, Ережепова А.К.

Ғылыми жетекші - аға оқытушы, тарих магистры Аймахов Е.Н.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті
Электрондық адресі: anuarova.z@bk.ru ; asel.erezhepova5@gmail.com
Қарағанды қ.

Неше ғасырлардан бері Еуразия кеңістігінде мекен етіп келе жатқан қазақ халқының негізгі кәсібі мал шаруашылығы болып, сонымен қатар, егіншілік те әр кезеңдерде, әр өлкеде түрліше дамып, жойылып немесе қайта жанданып отырған. Қазақстан территориясы - мал шаруашылығы мен егіншілік дамыған ежелгі өлкелердің бірі. Осы қалыптасқан кәсіп қазақтардың көшпелі өмір салтына ұласты. Мал баққан көшпелі халықтардың қысы-жазы отыратын баспанасы киіз үй болған.

Киіз үй - қазақтың заттық, тұрмыстық мәдениетінің көрінісі. Отбасының салауаттылығы мен саулығының белгісі ретінде босағаға, шаңыраққа құрмет көрсету - ежелден келе жатқан дәстүр. Киіз үй - Орталық және Орта Азияны қоныстанған мал өсірушілердің негізгі баспанасы. Ол мәдени-тұрмыстық және шаруашылық мақсатқа арнаулына қарай төрт түрге бөлінеді: жаздық тұрғын киіз үй, мереке-жиынға немесе қадірлі қонақты күтуге арналған салтанатты киіз үй; жорық кезінде тігуге арналған абылайша немесе жолым үй және асхана, қойма, сарай ретінде тігілетін киіз үй [1, 53 б.].

Киіз үйді жасауға қатысты дәстүрлі білімдер мен дағдылар бүгінде халықаралық деңгейде де мойындалған. 2014 жылы қазақ және қырғыз киіз үйін жасаудың дәстүрлі технологиясы ЮНЕСКО-ның Адамзаттың материалдық емес мәдени мұрасының репрезентативті тізіміне енгізілді. ЮНЕСКО құжаттарында киіз үй - табиғи және жаңартылатын шикізаттан (ағаш, жүн, былғары, жіп) жасалатын, тез жиналып, тез жығылатын экологиялық тұрғыдан тиімді баспана ретінде сипатталады; ал оны жасаушы шеберлер - ерлер (үй ағашты шабу, құрастыру) мен әйелдер (киіз басу, тұс киіз, текемет, сырмақ, басқұр, бау тоқу) бірігіп еңбек ететін шығармашылық қауым екендігі атап өтіледі [2].

Дегенмен, түркі-моңғол халықтарының киіз үйлері ұқсас болғанымен, қазақ киіз үйінің өзіндік айрықша белгілері бар. ЮНЕСКО мен аймақтық зерттеулерде қазақ және қырғыз киіз үйі бір номинация аясында қарастырылғанымен, қазақ нұсқасында шаңырақтың диаметрі үлкенірек келетінін, кереге қанаттарының саны 4-8-ге дейін жететінін, ал үй ішін безендіретін тұс киіз, текемет, сырмақтардың өрнек-үйлесімінде қазақтың өзіндік зооморфтық және геометриялық мотивтері басым болатыны көрсетіледі. Сонымен қатар қазақ киіз үйі туралы деректерде оның көш жолдарына, мал қорасына, жайлауға, қыстауға байланысты түрлі нұсқалары (ақ үй, сәндік үй, жорық үй т.б.) болғаны айтылады, бұл көшпелі қоғамның шаруашылық құрылымы мен кеңістікке бейімделуін нақты көрсетеді.